

In The Name Of God

فضا مجازی از دیدگاه آیات و روایات

بررسی آسیب های اجتماعی به همراه راهکارها

سید تقی حسینی

سرشناسه: حسینی، سید تقی، ۱۳۴۷ -

عنوان و نام پدیدآور: فضای مجازی از دیدگاه آیات و روایات / سید تقی حسینی.

مشخصات نشر: اصفهان: سیمای فلق، ۱۳۹۶

مشخصات ظاهری: ۱۷۱ ص؛ ۱۴/۵ × ۲۱/۵ س.م.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۶۵۴-۳۵-۳

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

موضوع: فضای مجازی - جنبه‌های اجتماعی - Cyberspace

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۶ ف۶ح/۵ BP۲۳۲

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۴۸۵

شماره کتابشناسی ملی: ۴۸۰۳۳۰۳

مشخصات کتاب

عنوان کتاب: فضای مجازی از دیدگاه آیات و روایات

نویسنده: سید تقی حسینی

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۶۵۴-۳۵-۳

طراحی و صفحه‌آرایی: محمد کمال

ویراستاری: فاطمه زین الدینی

نوبت و تاریخ چاپ: اول، تابستان ۱۳۹۶

شمارگان: ۱۰۰۰ جلد

قیمت: ۴۰۰۰۰۰ ریال

مرکز پخش: انتشارات سیمای فلق

۰۹۱۳۱۶۴۹۸۹۳ / ۰۹۱۳۱۰۳۶۸۵۰ / ۰۳۱۳۷۸۰۰۸۰۳

تقدیم به

روح پرفروش حضرت امام خمینی (ره) و شهدای طریق هدایت که ما را در مسیر اسلام ناب محمدی (صلی الله علیه و اله) رهنمون ساختند؛

به علمدار ولایت، خلف صالح روح الله (ره) حضرت امام خامنه‌ای (مد ظله العالی) که شجاعانه و یک‌تنه در مقابل فتنه گران ایستاد و یک گام از موضع انقلاب عقب ننشست،

به ملت عاشورایی که با بصیرتی تحسین برانگیز ندای هل من ناصر مولایشان را لبیک گفتند...

به محضر اساتید معظّم که اندک اندوخته علمی خود را مدیون تلاش و زحمات آنانم؛

به والدین بزرگوارم که هدایتگر و مشوّق من در راه کسب علم دین بودند؛
به همسر مهربانم؛ که باهمدلی و همراهی خود مرا یاری دادند.

تشکر و قدردانی

سپاس بی‌کران پروردگار یکتا را که هستی‌مان بخشید و به طریق علم و دانش رهنمونمان شد و به هم‌نشینی رهروان علم و دانش مفتخرمان نمود و خوشه‌چینی از علم و معرفت را روزی‌مان ساخت.

بسی شایسته است از اساتید فرهیخته و فرزانه **جناب آقایان حجج اسلام ارزانی و راعی** که با راهنمایی‌های کارساز و سازنده به عنوان استاد راهنما و مشاور همواره نگارنده را مورد لطف و محبت خود قرار داده اند، تقدیر و تشکر نمایم.

فضای مجازی یکی از پدیده‌های نوظهور در مناسبات اجتماعی می‌باشد، فرصت‌ها و تهدیدهای حاصله و همچنین برخورداری از جذابیت و سهل‌الوصول بودن باعث شده است که شاهد تأثیرات فوق‌العاده این فضا بر روابط اجتماعی و شکل‌دهی نوعی سبک زندگی جدید باشیم. وجود چنین اهمیتی ما را بر آن داشت تا عنوانی: تحت علل افزایش آسیب‌های اجتماعی ناشی از فضاهای مجازی و راهکارهای مقابله‌ای با تکیه بر آیات و روایات را فرا روی خویش قرار دهیم. این سؤال بدان جهت مطرح شد که معلوم شود: دلایل آیه‌ای و روایی افزایش آسیب‌های اجتماعی ناشی از این فضا کدام است و چگونه می‌توان به مقابله با آن پرداخت؟

به منظور پاسخ‌گویی به این سؤال ما با تکیه بر روش توصیفی، تحلیلی مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای و انتخاب روش کیفی در تجزیه و تحلیل داده‌ها به پاسخ‌گویی به سؤال فوق پرداخته ایم. با رجوع به منابع معتبر فقهی به‌ویژه آیات و روایات تلاش می‌کنیم تا مهم‌ترین علل افزایش آسیب‌های اجتماعی را در فضای مجازی کشف و شناسایی کنیم، همچنان که یافتن راهکارهای مقابله‌ای نیز در نگاه ما به طور جدی مدنظر بوده است. آنچه از پرتوی این نگارش و به‌عنوان یافته‌ی تحقیق خود را نشان می‌دهد بیانگر وجود آسیب‌های فراوان ناشی از فضای مجازی است، مهم‌ترین آسیب‌هایی که در این زمینه می‌توان مدنظر قرار داد سست شدن بنیان خانواده، کاسته شدن از حریم‌ها و حرمت‌های اجتماعی و به چالش کشیدن ارزش‌های اجتماعی و دینی و به یک معنا شکل‌دهی به یک نوعی سبک زندگی جدید است. همچنین ترویج خانواده‌های بی‌سامان و لجام‌گسیخته و افزایش طلاق و عادی‌سازی خیانت همسران به یکدیگر، عادی جلوه دادن روابط جنسی دختر و پسر پیش از ازدواج که تدریجاً باعث فرهنگ همبازی به‌جای ازدواج و عادی جلوه دادن سقط‌جنین بین

دختران را در پی دارد؛ که همه‌ی این موارد باعث دور شدن از حریم خانواده و حوزه‌ی دین و اعتقاد می‌باشد.

در ادامه پژوهش ما به دنبال یافتن موانعی هستیم که ممکن است اصلاح آسیب‌ها را مشکل کند؛ که به دو دسته تقسیم می‌شود، دسته اول: موانع داخلی، دسته دوم: موانع خارجی.

در بخش پایانی پژوهش‌گر بعد از ذکر آسیب‌ها و موانع اصلاح آسیب‌ها راهکارهای مقابله‌ای از نگاه آیات و روایات که در چهار فصل بیان شده است که عبارت‌اند از:

(۱) راهکارهای اخلاقی

(۲) راهکارهای اعتقادی

(۳) راهکارهای سیاسی

(۴) راهکارهای اقتصادی

را بازگو می‌کند.

کلید واژه‌ها: فضای مجازی، آسیب، امنیت، آسیب‌های اجتماعی، مقابله، راهکارهای مقابله‌ای، آیات و روایات

فهرست مطالب

مقدمه	۱۱
بخش اول: مفاهیم و کلیات	۱۳
فصل اول - کلیات	۱۴
ضرورت و اهمیت مسئله	۱۵
فصل دوم: مفهوم شناسی	۱۸
۱- امنیت	۱۸
۲- آسیب	۲۴
۳- آسیب‌های اجتماعی	۲۶
۴- فضای مجازی	۳۰
۵- مقابله	۳۲
بخش دوم: عوامل افزایش دهنده آسیب‌های اجتماعی در فضای مجازی	۳۴
فصل اول - عوامل اخلاقی و آسیب‌های اجتماعی	۳۵
فصل دوم - عوامل اعتقادی و آسیب‌های اجتماعی	۷۹
فصل سوم - عوامل سیاسی و آسیب‌های اجتماعی	۹۲
فصل چهارم - عوامل اقتصادی و آسیب‌های اجتماعی	۱۰۹
بخش سوم: موانع و راهکارها	۱۲۰
فصل اول - موانع و تهدیدات	۱۲۱
موانع داخلی	۱۲۲
موانع خارجی	۱۲۶
فصل دوم - راهکارهای مقابله با آسیب‌های اجتماعی	۱۲۹
راهکارهای مقابله با آسیب‌های اعتقادی ناشی از فضاهای مجازی ...	۱۳۵
راهکارهای مقابله با آسیب‌های اخلاقی ناشی از فضاهای مجازی	۱۳۹
راهکارهای مقابله با آسیب‌های سیاسی	۱۴۸
راهکارهای اقتصادی	۱۵۹

۱۶۶جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

۱۶۸منابع

مقدمه

جهان مجازی تصویر دیگری از جهان واقعی و مرتبط با آن است. عباراتی چون دولت مجازی، پست الکترونیک، جرم الکترونیک، جرم اینترنتی، تجارت اینترنتی، دوستی مجازی و مانند آن، عباراتی هستند که از جهان واقعی عاریه گرفته شده و در جهان مجازی به کار رفته است. اگرچه توسعه فناوری‌های ارتباطی و شکل‌گیری جهان مجازی، نتایج و آثار مثبت بسیاری در جهت پیشرفت جوامع بشری داشته است، اما جهات مثبت آن نمی‌تواند موجب شود که از جهات منفی که بسیار خطرناک‌تر است، چشم پوشید، چراکه جهات منفی به‌گونه‌ای می‌تواند رشد کند که تبدیل به آسیب شود.

در فضای ارتباطی مجازی، برخی از صفات دنیای واقعی رنگ‌باخته است. دو عنصر زمان و مکان کم‌رنگ، بلکه از بین رفته است. دوری و نزدیکی دو عامل دیگر هستند که در دنیای واقعی دارای نقش بوده و در دنیای مجازی خنثی و بی‌اثر در ارتباطات شده‌اند. با همین خصوصیات، فضای مجازی جولان‌گاه آسیب‌های مختلف شده و جرائم رایانه‌ای و آسیب‌های آن مرز نمی‌شناسد.

از طرفی، فضای سایبر با برخورداری از ویژگی‌های منحصر به فردی چون بدون مرز بودن، امکان هنجارشکنی را به تمامی نقاط دنیا گسترش داده است.

همچنین با گمنام سازی کاربرهای سایبری، امکان شناسایی هویت هنجارشکنان، تعقیب و پیگرد آن‌ها را با مشکلات جدی مواجه کرده است.^۱ بنابراین ضرورت دارد فضای سایبر را تبیین نموده و سعی شود راهکارهای لازم و ضروری پیشگیری از جرم در فضای مجازی جهت سیاست‌گذاری اجتماعی با توجه به آیات و روایات ارائه شود.

بدین منظور نویسنده تلاش کرده در راستای پاسخ دادن به سؤال اصلی بحث علل افزایش آسیب‌های اجتماعی ناشی از فضای مجازی و راهکارهای مقابله‌ای با تکیه بر آیات و روایات، مباحث خود را در سه بخش کلی تنظیم کند. از این رو در ابتدا به مفاهیم و کلیات و سپس به عوامل افزایش‌دهنده آسیب‌های اجتماعی که در چهار فصل (اخلاقی - اعتقادی - سیاسی - اقتصادی) تقسیم می‌شود می‌پردازد و در نهایت موانع و راهکارهای مقابله‌ای از نگاه آیات و روایات، در چهار فصل تقسیم‌بندی شده است که عبارت‌اند از: راهکارهای اخلاقی، اعتقادی، سیاسی، اقتصادی که به آن‌ها پرداخته خواهد شد.

۱. جلالی فراهانی، امیرحسین، تأملی بر سازمان مقررات فناوری اطلاعات و ارتباطات، شماره ۱۶، ص ۲۳.

بخش اول: مفاهیم و کلیات

فصل اول - کلیات

۱

انسان موجودی است که نیازمند روابط اجتماعی است و بدون حضور در اجتماع هیچ‌گاه از عهده‌ی پاسخ‌گویی به نیازهای متنوع زندگی خویش برنمی‌آید چراکه زندگی اجتماعی نیز بر محور اصول و آداب و قوانین و روابطی تنظیم شده است. اسلام نیز به‌عنوان دینی که پاسخ‌گوی نیازهای ضروری روحی و جسمی انسان‌ها در تمام عصرها و مکان‌هاست، نه‌تنها روابط سازنده اجتماعی را مورد تأیید قرار داده و امضاء کرده است بلکه در پایه‌ریزی برخی از اصول در روابط اجتماعی نقش داشته و اهمیت آن‌ها را به جامعه گوشزد نموده است، همچنان که خداوند در قرآن می‌فرماید: ای مردم شما را از مردی و زنی آفریدیم و شمارا ملت‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا بدین‌وسیله یکدیگر را بازشناسی کنید (نه اینکه به این وسیله بر یکدیگر تفاخر کنید) همانا گرامی‌ترین شما نزد خداوند متقین شماست.^۱

لذا راه و مسیر انسان برای رسیدن به سعادت دنیا و آخرت اجتماع است و او زمانی می‌تواند این مسیر را به‌خوبی طی کند و به مقصودش برسد که جامعه‌ای سالم داشته باشد. از طرفی انسان برخوردار از قوه‌ی اختیار بوده و می‌تواند از امکانات و بهره‌های دنیوی که در مسیرش وجود دارد استفاده کند، یکی از این امکانات فضای مجازی است با همه‌ی خصوصیاتش، پس چگونه می‌توان در عین حال که از فرصت‌های این فضا استفاده کنیم از تهدیدات آن‌هم در امان ماند، بر این اساس، کتاب حاضر درصدد آن است که با استناد به قرآن و روایات ائمه معصومین (ع) و دیدگاه‌های واژه‌شناسان و مفسران و نیز با مراجعه به

۱. سوره حجرات آیه ی ۱۳

کارشناسان و جامعه شناسان علل افزایش آسیب‌های اجتماعی ناشی از عوامل اخلاقی، اعتقادی، سیاسی و اقتصادی را بیان نموده راهکارهای مقابله‌ای با تکیه بر آیات و روایات را استخراج و ارائه نمایند.

به نظر می‌آید اگر فضای مجازی را یک دنیای مجازی بنامیم، حرف درستی باشد؛ زیرا هرچه در زندگی واقعی وجود دارد، در دنیای مجازی هم باهمان هیجان بلکه بیشتر از آن وجود دارد. اگرچه این دنیای مجازی یکی از برکات خدادادی برای ذهن بشر است؛ اما عدم درک و مدیریت ناصحیح آن موجب می‌شود که بشر راه را از بیراهه تشخیص ندهد و چه بسیار انسان‌ها که گرفتار دام آن شده و خود و جامعه‌ی انسانی خود را در معرض نابودی قرار می‌دهند.

ضرورت و اهمیت مسئله

این روزها فضای مجازی به فرصتی برای تهاجم فرهنگی دشمن تبدیل شده است به‌طوری‌که تلاش می‌شود از این مسیر، ذهن گروه سنی جوان و نوجوان را نسبت به مسائل دینی و مذهبی مخدوش کرده و فرهنگ بی‌بندوباری غرب را برای نسل‌های امروزی ترویج دهند. امروزه با گسترش استفاده از اینترنت و شبکه‌های اجتماعی شاید کمتر کسی بتواند منکر برخی پیامدها و عوارض منفی پیدا و پنهان این فضا شود.

اهمیت فضای مجازی به حدی است که مقام معظم رهبری در جلسه درس خارج فقه در سال تحصیلی جدید حوزه‌های علمیه با اشاره به وجود برنامه‌های گسترده برای انحراف ذهن و دل مردم و جوانان از اصل دین اولین و مهم‌ترین وظیفه‌ی روحانیون را مقابله با نقشه‌ی دین‌زدایی و عفت‌زدایی خواندند و تأکید

کردند: «حوزه‌های علمیه و روحانیون باید با شناخت فضای مجازی و استفاده از فرصت‌های آن معارف و مفاهیم اسلامی را تبیین کنند».

ایشان در جای دیگر فرمودند: «دشمن از طریق تولید و ترویج شبهات و همچنین تولید محتوای ضدعتق و حیا به دنبال انحراف جوانان مؤمن و سالم از اصل دین و دریدن پرده‌های حیا است و امروز این کار در بستر فضای مجازی انجام می‌شود».

همچنین محمد اسماعیل سعیدی عضو کمیسیون اجتماعی مجلس بایان اینکه باید فضای مجازی یکی از مهم‌ترین مباحث برای جلوگیری از انحراف خط فکری جوانان و نوجوانان باشد، گفت: «شورای عالی فضای مجازی باید برنامه‌ریزی منسجمی در مدیریت فضای مجازی ارائه دهد و با توجه به شرایط فعلی فضای مجازی و آسیب‌های خطرناک آن باید هوشمندانه عمل کرد. چراکه متأسفانه آموزش‌های لازم در خصوص استفاده از فضای مجازی به نسل کنونی داده نشده است و این نسل در خطر آسیب‌های اجتماعی از طریق این فضاها و ابزارها هستند».

باز مقام معظم رهبری در جای دیگر درباره‌ی اهمیت فضای مجازی و آسیب‌های آن فرمودند: «اگر از فضای مجازی غافل شویم اگر نیروهای مؤمن و انقلابی این میدان را خالی کنند مطمئناً ضربه خواهیم خورد، هرکس به‌اندازه‌ی وسع و توان و هنر خود باید در این میدان حضور یابد».

فضای مجازی ضمن این‌که فواید زیادی را نصیب بشر نموده، مضرات سهمگین و نابودکننده‌ای هم بر جای گذاشته است. این کتاب به دنبال بیان فواید آن نیست؛ بلکه به دنبال بیان خطرات و مضرات و آفت‌های آن است. دلیل مطلب هم روشن است، زیرا فضای مجازی یک روش و ابزار وارداتی است ولی بومی‌سازی نشده است، از این‌رو علاوه بر فراوان بودن آسیب‌های آن، ناشناخته بودن این آسیب‌ها نیز خطر را افزایش داده است؛ زیرا آسیب هر چه ناشناخته‌تر باشد، خطر آن هم جدی‌تر است و چون ناشناخته است، به راحتی در فرهنگ

مردم نفوذ می‌کند و اثرات مخرب خود را بر جای می‌گذارد؛ بنابراین این کتاب به دنبال پاسخگویی به سؤالات زیر است:

🌀 **سؤال اصلی:** علل افزایش آسیب‌های اجتماعی ناشی از فضاهای مجازی و راه‌کارهای مقابله با آن با تکیه بر آیات و روایات چیست؟

🌀 **سؤال‌های فرعی:**

- آسیب اجتماعی ناشی از فضای مجازی چه مفهومی دارد؟
- مهم‌ترین مصادیق آسیب‌های فضای مجازی کدامند؟
- زمینه‌ها و عوامل گسترش این آسیب‌ها کدامند؟
- راه‌کارهای عملی جهت مقابله با این آسیب‌ها از منظر دین کدامند؟

فصل دوم: مفهوم شناسی

۲

در این فصل مفهوم لغوی و اصطلاحی واژه‌های امنیت، آسیب، آسیب‌های اجتماعی، فضای مجازی و مقابله مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱- امنیت

امنیت را در کتب لغت فارسی و عربی این‌گونه معنا کرده‌اند: «ایمن شدن، در امان بودن و بی‌بی‌امی»^۱.

مفهوم امنیت را از این جهت مورد بحث قرار داده‌ایم که آسیب از جمله آسیب‌های اجتماعی، عامل ایجاد ناامنی است. از این رو فهم آسیب‌های اجتماعی وضعیتی به وجود می‌آورد که ناامنی امنیت را مطرح می‌کند. مؤلف کتاب العین در معنای لغوی امنیت گوید:

الامن: ضد الخوف و الفعل منه امن یامن امانا و الایمان، التصدیق بنفسه و قوله تعالى: و ما انت بمومن لنا.^۲

امن، ضد ترس است. فعل ماضی و مضارع آن «امن یامن» است و مصدر آن «امن» هست. ایمان به تصدیق نفس اطلاق می‌شود.

ابن فارس می‌گوید: «امن» له اعلان: احدهما الامانه التي هي ضد الخيانة، و الاخر التصديق.^۳

۱. فرهنگ عمید ۱ / ۳۵۴.

۲. ترتیب العین: ۵۶.

۳. المقائیس، ۱/ ۱۳۳.

«امن دو ریشه دارد: یک ریشه آن از امانت است که ضد خیانت هست، ریشه دیگری آن از امن است که به معنای تصدیق نفس است».

ابن اثیر در این مورد می‌گوید: فی اسماء الله تعالی: "المومن" هو الذی یصدق عبادۀ وعده، فهو من الایمان: التصدیق، او یومنهم فی القیامه من عذابہ، فهو من الامان، و الامن ضد الخوف.^۱

از ابن منظور این‌گونه ظاهر می‌شود که "الامن" موارد کاربرد مختلفی دارد:

- ۱- الامن ضد الخوف. الامانه ضد الخیانه. الایمان ضد الکفر.
- ۲- الایمان التصدیق. ضده التکذیب. یقال: آمن به قوم و کذب به قوم. فاما آمنته المتعدی فهو ضد اخفیه.^۲ ایمان تصدیق است و ضد آن تکذیب کردن است. گفته می‌شود قومی به آن ایمان آوردند و قومی آن را تکذیب نمودند. «آمن» متعدی معنایش ضد مخفی کردن است.

آنچه از کلمات لغویین به دست می‌آید این است که "الامن" گاهی به صورت ثلاثی مجرد آورده می‌شود، در این صورت "ضد الخوف" معنا می‌دهد. گاهی به صورت ثلاثی مزید به کار می‌رود، در این صورت اگر همراه حرف "الباء" یا "اللام" بیاید، به معنای "تصدیق نفس" است، مانند: "آمنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ"^۳ و اگر بدون حرف اضافه به کار رود و معنای متعدی داشته باشد، در این صورت معنای "ضد اخاف" می‌دهد.

۱. النهایة، ج ۶۹/۱: یکی از اسماء خدای تعالی، «مؤمن» است. مؤمن کسی است که وعده‌ای که در مورد بندگانش داده آن‌ها را تصدیق می‌کند. مؤمن از ایمان است که به معنای تصدیق است. یا اینکه مؤمن کسی است که بندگانش را در قیامت از عذابش در امان هستند. در این صورت مؤمن از امان مشتق می‌شود. امن ضد خوف است.

۲. ر.ک: سبحانی الایمان والکفر فی الکتاب والسنه، ص ۹ و ۱۰: کاربرد های امن عبارتند از: ضد ترس، ضد خیانت، ایمان ضد کفر است. ایمان، تصدیق است و ضد آن تکذیب است. گفته می‌شود: قومی به آن ایمان آوردند و قومی دیگر آن را تکذیب نموده اند. اگر ایمان متعدی باشد ضد آن این است که بگوییم آن را مخفی کرد.

۳. بقره ۲۸۵/

در تعریف اصطلاحی امنیت، تعاریف فراوانی مطرح شده است. ما ضمن بررسی این تعارف، سعی کرده‌ایم از نظر اسلام، مؤلفه‌هایی را مدنظر قرار دهیم که هم جامع تعاریف باشد و هم بیانگر نظریه اسلام باشد. این مؤلفه‌ها عبارت‌اند از:

(الف) حاکمیت خداوند متعال: اولین اصل اساسی در تعریف امنیت، حاکمیت اسلام است. به همین جهت، بحث از امنیت، بحث از يك علم درجه دوم هست، زیرا امنیت موضوع می‌خواهد. با توجه به اینکه در اسلام، حفظ حاکمیت آن، در رأس امور است، پس امنیت باید در راستای حاکمیت اسلام باشد.^۱

(ب) استقلال حکومت اسلامی و مسلمانان: این استقلال شامل استقلال فرهنگی، نظامی، اقتصادی، سرزمینی و هرگونه استقلالی است که عدم وابستگی مسلمانان را به دنبال داشته باشد. قرآن در این زمینه می‌فرماید:

«الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ بِكُمُ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ فَتْحٌ مِنَ اللَّهِ قَالُوا أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ وَإِنْ كَانَ لِلْكَافِرِينَ نَصِيبٌ قَالُوا أَلَمْ نَسْتَحْذِ عَلَيْكُمْ وَنَمْنَعُكُمُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا»

(منافقان) همان‌ها (هستند) که پیوسته انتظار می‌کشند و مراقب شما هستند. اگر فتح و پیروزی نصیب شما گردد، می‌گویند: مگر ما با شما نبودیم؟ (پس ما در غنائم و پیروزی‌ها شریکیم) و اگر بهره‌ای نصیب کافران گردد، به آنان می‌گویند: مگر ما شما را به مبارزه و عدم تسلیم در برابر مؤمنان تشویق نمی‌کردیم؟ (پس با شما شریک خواهیم بود) خداوند در روز رستاخیز، میان شما داوری می‌کند؛ و خداوند هرگز کافران را بر مؤمنان تسلطی نداده است.

امام خمینی (ره) در این زمینه فرمودند:

«اگر بخواهید بر همه مشکلات پیروز شوید باید همه محکم بایستید در مقابل قدرت‌ها و استقلال خودتان را... محکم نگه‌دارید».^۳

۱. صحیفه نور، ج ۶، ص ۱۶۱ و ج ۱۳، ص ۵۰.

۲. نساء/ ۱۴۱

۳. صحیفه نور، ج ۱۷، ص ۲۳۸.

ج) اتحاد امت و سرزمین اسلامی: شعار اسلام که در همه زمان‌ها، همه ملت‌ها

را به آن دعوت کرده، این است که:

"وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا..."^۱

و همگی به ریسمان خدا چنگ زنید و پراکنده نشوید و نعمت خدا را بر خود، به یادآورید که چگونه دشمن یکدیگر بودید و او میان دل‌های شما الفت ایجاد کرد و به برکت نعمت او برادر شدید...

این اعتصام و وحدت باید در سایه حق باشد که همان سایه حاکمیت الله است. با توجه به مطالب فوق، اسلام هم به امنیت درونی تأکید دارد و هم برونی؛ هم به امنیت عملی توجه دارد و هم فکری، لذا تعریف امنیت، آمیزه‌ای از وضعیت فیزیکی و حالت فکری است. در مورد امنیت درونی می‌فرماید:

"هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيُزَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ"^۲

او کسی است که آرامش را بر قلب‌های مؤمنین نازل کرد تا با آن ایمانشان را افزایش دهد...

در آیه دیگر می‌فرماید:

"الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ"^۳

کسانی که ایمان آورده و ایمان خود را با ظلم نیامیخته‌اند، اینان در امنیت هستند و هدایت یافته می‌باشند.

در مورد امنیت برون، آیات فراوانی در قرآن وجود دارد. از جمله آن‌ها، آیاتی است که در مورد بلاد مسلمین و مقابله با کفار، هجوم کفار، نقض پیمان کفار و امثال آن‌ها است.

۲. آل عمران / ۱۰۳.

۳. سوره فتح، آیه ۴

۴. انعام / ۸۲

با توجه به نکاتی که گذشت، می‌توان تعریفی این‌گونه برای امنیت در اسلام ارائه داد:

تعریف اصطلاحی امنیت

«حالت و وضعیتی است که انسان بتواند با داشتن اعتقادی درست^۱ و پایبندی عملی به آن جهت رسیدن به کمال مطلوبش عمل نماید».^۲

با توجه به این تعریف، انسان از يك نقطه شروع کرده و به طرف کمال نهایی در حرکت است. ما معتقدیم این امنیت فقط در سایه اسلام و عمل به احکام نورانی آن به جهت حقانیت اسلام، حاصل می‌شود.

قید "حالت"، در تعریف اصطلاحی امنیت شامل امنیت روحی می‌شود و قید "وضعیت" هم اشاره به امنیت مادی دارد. تعریف امنیت اگر بخواهد جامع باشد، باید شامل هر دو قسم امنیت باشد. اگر اضطراب یا ترس روحی داشته باشد، اگرچه این ترس خیالی باشد، باز ناامنی وجود دارد. اگر قدرت قاهره‌ای او را مانع از عمل بر اساس مسیر معین شده گردد، باز ناامنی وجود دارد.

این تعریف در تمام مکان‌ها و زمان‌ها جاری بوده و قابل نقض نیست. دلیل این مدعی این است که هر فعلی که از انسان سر می‌زند، حتماً ناشی از هدفی است که انتخاب کرده است. اهداف انسان به ضرورت ناشی از هدف نهایی اوست که دائم به دنبال تحصیل آن است. هر حرکتی که مخالف آن باشد، به‌طوری‌که انسان نتواند عمل نماید، ناامنی ایجاد می‌کند.

روش کسب امنیت در اسلام، يك روش خاص نیست؛ بلکه هر روشی که می‌تواند این اصول را بهتر و کامل‌تر پیاده نماید، مورد تأیید است، به شرط اینکه روش با اصول مخالف نباشد.

۱. جهان بینی

۲. علی بخشی، محمد، هویت و امنیت ملی در اسلام، ص ۳۵.

هدف از امنیت در این تعریف، سعادت نوع بشر است نه منافع قشر خاصی از آنان.

در تعریف فوق، هم توجه به برون شده و هم درون، هم به عمل و هم عقیده، هم به روش مسالمت و هم قتال، هم به امنیت اجتماعی توجه دارد و هم فردی و درنهایت هم به سخت‌افزار توجه دارد و هم نرم‌افزار.

بازگشت تمام تعاریف از امنیت، به تعریفی است که ما از آن ارائه داده‌ایم، زیرا هر يك از تعاریف دیگر، با توجه به یک‌جهت از تعریف فوق است.

نکته‌ای که ذکر آن لازم به نظر می‌آید این است که خواننده توجه نماید بین کاربرد روزمره و کاربرد واقعی آن تفکیک قائل باشد، ما این واژه را از نظر اسلام بررسی می‌کنیم نه مکاتب دیگر. با توجه به این توضیحات می‌توان تعریف را متوجه شد و الا نمی‌توان چنین معنایی را به خوبی تصور کرد.

در اولویت دادن به روش تحصیل امنیت و ابزارهای تأمین آن، به این صورت عمل می‌شود که اولویت اول با مصلحت وجود دین مبین اسلام است، بعد از آن مصلحت جان و ناموس انسان‌ها و در مرحله بعد، اموال انسان‌ها قرار دارد. پس اگر اسلام درخطر افتاد، برای رسیدن به امنیت آن، فدا کردن مال و جان لازم است، اگر جان درخطر افتاد، فدا کردن مال لازم است، اگر مال درخطر افتاد، فدا کردن جان جایز نیست. «عن علی (ع): اذا حضرت بلیه فاجعلوا اموالکم دون انفسکم و اذا نزلت نازله فاجعلوا انفسکم دون دینکم واعلموا ان الهالك من هلك دینه...»^۱

«هرگاه حادثه‌ای پدید آمد که جان شما را تهدید کرد، با مال خویش دفاع کنید. هرگاه خطری دین شما را تهدید کرد، جان خویش را سپر دین قرار دهید؛ زیرا نابودی دین، نابودی انسان است.»

۱. شیخ کلینی، اصول کافی، ج ۲، ص ۲۱۶

منشأ اشتباه برخی که از تعریف امنیت ناتوان بوده‌اند این است که نتوانسته‌اند مفهومی پیدا کنند که جامعیت امنیت در زندگی بشر را تحت پوشش قرار دهد. این مشکل ناشی از عدم توجه به انسان‌شناسی است.

۲- آسیب

واژه آسیب در فرهنگ عمید، به دو معنا آورده شده است:

۱- هر عیب، نقص، یا جراحت که به سبب عاملی مانند ضربه ایجاد می‌شود؛ صدمه.

۲- تماس؛ سایش^۱

در اولی، ضربه مستقیم می‌باشد و تماسی با شدت و ضربه وارد می‌شود و در دومی به آهستگی تماس و سایش برقرار می‌شود؛ اما نتیجه هر دو گزندگی است که وارد شده و سبب نقصان فرد آسیب دیده می‌گردد.

در فرهنگ معین، ۵ معنا برای آسیب شمرده شده است که نتیجه همه آن‌ها خسارت و نقصانی است که برای آسیب‌دیده به وجود می‌آید: «۱- زخم، صدمه ۲- رنج ۳- آفت، بلا ۴- آزار ۵- زیان، ضرر»^۲

بنابراین می‌توان برحسب استعمال، ۴ نوع مترادف برای این کلمه قائل شد.

۱- آفت، بلا، ۲- آزار، خدشه، زخم، صدمه، ضرب، گزند، لطمه، ۳- عیب، نقص، ۴- خسارت، خسران، زیان، ضرر: همچنان که در عربی آسیب به معنای خساره و آسیب‌دیده به معنای متضرر آمده است.

واژه آسیب‌شناسی از دیدگاه پزشکی به فرایند ریشه‌یابی بیماری‌ها گفته می‌شود و بیشتر صبغه پزشکی و زیست‌شناختی دارد، علوم دیگر از این علم وام گرفته‌اند

۱. فرهنگ عمید، واژه آسیب.

۲. فرهنگ معین، واژه آسیب

و هرکدام از علوم به تناسب موضوعات و مسائل خود، برای آن تعریفی ارائه داده‌اند که به برخی از آن‌ها اشاره می‌گردد.

در دایره المعارف علوم اجتماعی آمده است:

هر پدیده نامطلوب و مضر در سلامت جامعه نظیر جنایت، جرم و ارتشا را آسیب‌های اجتماعی می‌نامند. مفهوم آسیب‌شناسی از علوم زیستی گرفته شده است. یعنی مطالعه بی‌سامانی‌ها و آسیب‌های اجتماعی مانند فقر، بیکاری، تبهکاری و غیره همراه با علل و عوامل و شیوه‌های درمان آنان و همچنین شرایط بیمارگونه و نابهنجار اجتماعی را آسیب‌شناسی اجتماعی گویند.^۱ يك نوع بی‌نظمی، نابسامانی و آشفتگی (حداقل در بخش‌هایی از جامعه) که وضعیت ثابت ندارد و یک‌روند تشدید و گسترش نیز در آن قابل مشاهده است.

این وضعیت را برخی از دانشمندان جامعه‌شناسی «آنومی» گویند، که معنی لغوی آن بی‌هنجاری و بی‌قانونی و معنی وسیع آن آشفتگی اجتماعی است؛ لذا پهنه آن از عدم رعایت قوانین تا دزدی و دیگر انحرافات گسترده است.^۲

در تعریفی دیگر، آسیب‌های اجتماعی نوعی نقض نظام اجتماعی و رفتاری است که با ضوابط فرهنگی اجتماعی حاکم بر جامعه مغایرت دارد و احساسات عمومی را جریحه‌دار می‌سازد.^۳

برای شناخت معنای جرم در فقه لازم است به الفاظی مانند جرم، اثم، سیئه، ذنب و مشتقات آن‌ها رجوع کرد. در تعریف فوق، ضابطه آسیب بودن، مخالفت داشتن با امر و نهی شارع هست که برای آن جرم ذکر شده باشد.

۱. ساروخانی، باقر، درآمدی بر دایره‌المعارف علوم اجتماعی، ص ۵۹

۲. رفیع پور، فرامرزی، آنومی یا آشفتگی اجتماعی، ص ۶۵

۳. ستوده، هدایت الله، آسیب‌شناسی اجتماعی، ص ۳۵.

از نظر حقوق و قانون، ماده ۲ از قانون مجازات اسلامی، آسیب را این‌گونه تعریف کرده است:

«هر فعل یا ترك فعل که در قانون برای آن مجازات تعیین شده باشد، جرم محسوب می‌شود».^۱

در این تعریف، آسیب دو صفت دارد: صفت اول این است که مخالف قانون باشد؛ و صفت دوم این است که برای آن فعل یا ترك فعل، مجازات تعیین شده باشد. براین اساس برخی از جرم‌های فقهی در قانون، جرم نیستند و بالعکس. همچنین است جرم اجتماعی.

در تفاوت میان آسیب و جرم فقهی با آسیب و جرم قانونی می‌توان این نتیجه را گرفت که جرم فقهی (گناه) هم شامل جرائم علیه اشخاص، اموال یا امنیت و آسایش عمومی، که دارای مفسد و ضرر و زیان خصوصی یا عمومی هستند می‌شود، و هم شامل سایر اعمال حرامی است که تنها دارای مفسد شخصی برای شخصی است که مرتکب می‌شود؛ مانند نوشیدن مشروبات الکلی، ارتداد، ترك بعضی از واجبات و... درحالی‌که تعریف قانونی جرم، شامل جرائمی است که ضرر آن به غیر می‌رسد.

تعریف آسیب در قانون قدری کوتاه و نارسا است. در فلسفه حقوق که نگاهی تحلیلی به حقوق است، بدقانونی خود یکی از آسیب‌های بزرگ است که گاهی ناامنی را به وجود آورده و سبب مفسد اجتماعی می‌شود.^۲

۳- آسیب‌های اجتماعی

آسیب‌های اجتماعی بیشتر به رفتارهای خلاف هنجار و مغایر با قانون که جرم هم ذیل این‌ها تعریف می‌شود اشاره دارد. آسیب هم جنبه ذهنی دارد و هم

۱. ماده ۲، قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۷۰.

۲. محمد راسخ: حق و مصلحت، ص ۱۲۵.

جنبه عملی. در جنبه ذهنی، یعنی آن موضوعات و مسائلی که عرف اجتماع آن را نمی‌پذیرد. این موضوعات با عرف عمومی که در ذهن اجتماع موردقبول واقع شده است، سازگاری ندارد. جنبه عملی آن، افعال و رفتارهایی است که ایجاد بی‌نظمی و اختلال برای عرف می‌کند.

آسیب‌شناسی اجتماعی social-pathology مفهوم جدیدی است که از علوم زیستی گرفته شده و مبتنی بر تشابهی است که دانشمندان بین بیماری‌های عضوی و آسیب‌های اجتماعی (کج‌روی‌ها) قائل می‌شوند. واژه آسیب‌شناسی از دیدگاه پزشکی به فرایند ریشه‌یابی بیماری‌ها گفته می‌شود. از آنجا که علوم از همدیگر واژه‌ها را عاریه می‌گیرند، این واژه به علوم دیگر هم سرایت کرده است. این آسیب را در محدوده اجتماعی چنین تعریف کرده‌اند: «آسیب اجتماعی به هر نوع عمل فردی یا جمعی اطلاق می‌شود که در چارچوب اصول اخلاقی و قواعد عام عمل جمعی رسمی و غیررسمی جامعه محل فعالیت کنشگران قرار نمی‌گیرد و در نتیجه با منبع قانونی و یا قبح اخلاقی و اجتماعی روبرو می‌گردد. به همین دلیل، کج‌روان سعی دارند کج‌روی‌ها خود را از دید ناظران قانون، اخلاق عمومی و نظم اجتماعی پنهان نمایند»^۱ یا این‌که گفته‌اند:

«آسیب‌شناسی اجتماعی به بررسی انواع مشکلاتی می‌پردازد که در سطح اجتماعی مطرح هستند و سعی می‌کنند علل مختلف آن‌ها را از جنبه‌های مختلف فردی، اجتماعی و غیره موردبررسی قرار دهد. آسیب‌های اجتماعی که به تعبیر بعضی از اندیشمندان حاصل و معلول مستقیم انقلاب صنعتی هستند، در اکثر جوامع وجود دارند و تأثیرات خود را می‌گذارند؛ اما آنچه جوامع مختلف را در این مورد از هم متفاوت می‌سازد، نوع نگرش این جوامع به علل به وجود آورنده آسیب‌ها و راهکارهای اصلاح و بهبود آن است. در مورد نگرش، آنچه مهم است این‌که این آسیب‌ها چرا به وجود آمده‌اند؟ آیا وجود آسیب‌ها در جوامع امری

لازم و ضروری است یا می‌توان جامعه‌ای بدون آسیب داشت؟ پاسخ به این پرسش‌ها مستلزم شناخت نظریه‌های مختلف جامعه‌شناسی و روان‌شناسی است که هرکدام سعی در تبیین مسائل، آسیب‌ها و بحران‌های اجتماعی از نظر گاه‌های مختلف دارند. این دیدگاه‌ها متأثر از باورهای سیاسی و اقتصادی هر جامعه است»^۱.

سرچشمه آسیب‌های اجتماعی خود جامعه است. در حقیقت می‌توان گفت: آسیب اجتماعی به هر چیزی گفته می‌شود که انسجام اجتماعی را دچار اختلال می‌کند؛ زیرا اجتماع قوامش به انسجام است و هر چه این انسجام را مورد تهدید قرار دهد، آسیب شمرده می‌شود.

آقای دکتر قانعی راد آسیب اجتماعی را این‌گونه معنا می‌کند: «تأکید اصلی من روی جامعه به‌عنوان کانون تولید رابطه و معناست و این‌که هرگاه این دو دچار آسیب شوند خود جامعه آسیب می‌بیند و سرانجام این آسیب‌ها در سطح فردی ریزش پیدا می‌کنند و افراد را دچار آسیب می‌سازند؛ بنابراین بحث این نیست که افراد دچار آسیب می‌شوند و بعد جامعه آسیب می‌بیند و ما با آسیب اجتماعی مواجه می‌شویم. درواقع عکس قضیه صادق است ابتدا جامعه آسیب می‌بیند بعد روی افراد ریزش پیدا می‌کند»^۲.

آسیب اجتماعی از نظر متون دینی عبارت است از: انجام هرگونه گناهی که در اجتماع رواج پیدا کرده باشد.

آسیب‌های اجتماعی از جهت مورد وقوع، به چند دسته تقسیم می‌شود: گاهی این تجاوز در عقیده و اعتقاد صورت می‌گیرد. نتیجه این آسیب، ارتداد در دین است.

1. bargozideha.com/tag/

۲. مقاله «آسیب چیست و منظور از آسیب های اجتماعی کدام است؟» خبرگزاری تسنیم، ۱۳۹۲/۴/۲۱.

گاهی محل وقوع این آسیب در جان دیگران واقع می‌شود، یعنی به صورت قتل، ضرب یا جرح دیگران اتفاق می‌افتد. نتیجه این جرم، غالباً اثبات حق قصاص برای مجنی علیه است. گاهی هم دیه و گاهی مجازات تنبیهی.

(الف) گاهی آسیب، آسیب ناموسی و حیثیتی مانند زنا و لواط است. نتیجه این آسیب، مجازات بازدارنده است.

(ب) گاهی آسیب نسبت به آبروی اجتماعی افراد است، مانند غیبت، تهمت و امثال آن‌هاست، در این صورت مجازات بازدارنده اعمال می‌گردد.

(ج) گاهی آسیب نسبت به اموال دیگران است، مانند سرقت و کلاهبرداری. نتیجه وقوع این جرم و آسیب، رد اموال و مجازات بازدارنده است.

(د) گاهی آسیب نسبت به امنیت و حقوق عمومی واقع می‌شود، مانند محاربه و تشیع فاحشه که ایجاد ناامنی عمومی می‌کند. در این صورت مجازات بازدارنده اعمال می‌گردد.

ریشه این آسیب‌ها از منظر آیات و روایات سه چیز است: آرزوهای بلند و تبعیت از هوای نفس دو عامل از سه عامل است که حضرت علی (ع) دریانی، دو علت برای وقوع این آسیب‌ها را بیان نموده و نسبت به آن‌ها هشدار داده است:

" ایها الناس ان اخوف ما اخاف علیکم اثنان اتباع الهوی و طول الامل فاما اتباع الهوی فیصد عن الحق و اما طول الامل فینسی الاخره"^۱

ای مردم! مخوف‌ترین چیزی که بر شما از آن می‌ترسم، دو چیز است: تبعیت از هوای نفس و آرزوهای بلند است. تبعیت از هوای نفس، راه حق را بر شما می‌بندد و در مقابل حق می‌ایستد؛ و اما آرزوی بلند، موجب فراموشی آخرت می‌گردد.

در روایتی دیگر، عامل سوم را این‌گونه خطاب به فرزندش محمد بن حنفیه بیان می‌فرماید:

" و قال علی علیه‌السلام لابنه محمد ابن الحنفیه یا بنی انی اخاف علیک الفقر فاستعذ بالله منه فان الفقر منقصه للدين مدهشه للعقل داعیه للمقت"^۱
 «پسرم! من از فقر بر شما نگرانم، پس از آن به خدا پناه ببر که فقر نقص در دین است و وحشت عقل و ایجاد دشمنی می‌کند».

لازم به ذکر است که مراد از فقر، فقر عام است که هم فقر علم، عقل و فرهنگ را شامل است و هم فقر مادی.

نتیجه این‌که آسیب در هر علمی معنای مخصوص به آن علم را دارد. از معنای مخصوص به هر علمی، آن معنایی مراد است که مقابل وضع مطلوب قرار گیرد. هرگونه انحرافی در مسیر صحیح و هرگونه مانعی در مسیر مطلوب را در آن علم، آسیب می‌نامند.

۴- فضای مجازی

از فضای مجازی تعاریف متعددی شده است که به برخی از آن‌ها اشاره خواهد شد. برخی در خصوص فضای مجازی یا سایبر گفته‌اند:

واژه سایبر (cyber) واژه‌ای است برگرفته از لغت «cybernetes» به معنای سکان‌دار یا راهنما. نخستین کسی که واژه‌ی «فضای سایبر» را به کار برد، ویلیام گیbson نویسنده‌ی داستان‌های علمی-تخیلی از کشور کانادا، در کتاب نورومنسِر (neuromancer) بود. این فضا در حقیقت فضایی تخیلی است که از اتصال رایانه‌هایی پدید آمده است که تمامی انسان‌ها، ماشین‌ها و منابع اطلاعاتی در جهان را به هم متصل کرده‌اند. این معنا به‌صورت تقریبی مشابه معنایی است که ما امروزه از کاربرد لفظ فضای مجازی در نظر داریم. فضای سایبر یا فضای

۱. نهج البلاغه، ص ۴۷۲.

اجتماعات مجازی می‌تواند به‌عنوان گروه‌هایی از مردم با علائق و اعمال مشترک که برای مدتی به شیوه سازمان‌یافته در اینترنت در یک مکان یا با یک مکانیسم شبیه به هم ارتباط برقرار می‌کنند تعریف شود.^۲ همین‌طور اجتماع مجازی می‌تواند به عنوان گروهی از مردم تعریف شود که از طریق رسانه‌های الکترونیکی نظیر اینترنت ارتباط دارند و علائق، مکان‌های جغرافیایی، کنش‌های متقابل فیزیکی یا ریشه‌های قومی خود را بدون تحمل فشارهای ناشی از تشکیل اجتماع (واقعی) به اشتراک می‌گذارند.

2. Ridings, Gefen, & Arinze, 2002: 277

تعریف دیگر از اجتماع مجازی، تعریف رینگولد است که آن را چنین تعریف می‌کند:

«تجمع‌های انسانی زمانی از طریق شبکه ظهور پیدا می‌کنند که تعداد کافی از مردم بحث‌های عمومی را در مدت زمانی به اندازه ادامه می‌دهند، با احساسات انسانی مکفی، برای تشکیل شبکه‌هایی از روابط شخصی در فضای مجازی. یک اجتماعی مجازی گروهی از مردم است که ممکن است یکدیگر را به صورت چهره به چهره ملاقات کنند یا ملاقات نکنند و افرادی که سخنان و ایده‌ها را به واسطه بولتن‌های کامپیوتری و شبکه‌ها مبادله می‌کنند»^۱.

۵- مقابله

«مقابله» در لغت به این معانی آمده است: ۱. رویارویی و مواجهه^۲. ۲. مقایسه، مطابقه و تطبیق. ۳. معاوضه، مبادله. ۴. تساوی، برابری و موازنه. ۵. مخالفت، ضدیت. ۶. تضاعف، دوتا شدگی.^۳

دهخدا در ذیل معنای سوم مقابله (معاوضه و مبادله)، به معنای ترکیب «مقابله به مثل» نیز اشاره نموده، می‌گوید: مقابله به مثل کردن؛ یعنی تلافی کردن، بدی یا نیکی کسی را به عینه عوض دادن.^۴ در فرهنگ معین، مقابله به مثل، رفتار همسان در پاسخ به رفتار دیگری، معنا شده است.^۵

-
۱. حسین احمدی، «اجتماع مجازی و ناسازگاری هویتی (فرصت‌ها و تهدیدها)،
 ۲. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح - تاج اللغة و صحاح العربیه، محقق: عطار، احمد عبد الغفور، ج ۵، ص ۱۷۹۷
 ۳. ر.ک: سایت واژه یاب، لغت نامه دهخدا.
 ۴. همان.
 ۵. ر.ک: سایت واژه یاب، فرهنگ فارسی معین.

و در اصطلاح، مقابله عکس‌العملی است که یک موجود زنده در مقابل رفتار منفی نشان می‌دهد. این‌که چه عملی در حیات انسانی منفی است؛ بستگی به اعتقاد و باورهای یک فرد دارد. رفتارهای منفی برای یک انسان مذهبی متفاوت است با رفتارهای منفی برای یک انسان سکولار و غیر حساس نسبت به دین. نتیجه این‌که عقیده و ارزش‌ها در مثبت بودن یا منفی بودن اعمال نقش اساسی را دارد.